

MARZENA MATLA*

Obecność ludności obcej na ziemiach polskich w X i pierwszej połowie XI w. – uwarunkowania, problemy i perspektywy badawcze

Wstęp

Dzieje ziem polskich w X i pierwszej połowie XI wieku oraz proces formowania się państwa Piastów, mimo iż w coraz większym stopniu rozpoznane dzięki dotychczasowym badaniom historycznym i archeologicznym, w szeregu aspektach pozostają przedmiotem ożywionych dyskusji. Mowa tu chociażby o poszczególnych etapach konsolidacji, politycznej przynależności ziem polskich w przededniu piastowskiej ekspansji, pochodzeniu rodu Piastów czy wzorców organizacyjnych wykorzystanych przez Piastów w procesie budowy państwa (np. Matla M., 2008, s. 150 nn; Sikorski A., 2012, s. 11 nn; Jasiński T., 2016; Kara M., 2009; 2017; Buko A., 2017). Do wciąż niewystarczająco rozpoznanych należy kwestia obecności ludności obcej etnicznie na ziemiach polskich, jej uwarunkowania i skutki. Tymczasem są to zagadnienia ściśle ze sobą powiązane. W określonym kontekście rozpoznana obecność ludności obcej bywa wykorzystywana w dyskusjach o podporządkowaniu danego obszaru sąsiadującym od południa tworum politycznym, choć oczywiście wymagana jest tu szczególna ostrożność, bowiem migracje mogą mieć różnorodny charakter, niezwiązany z politycznym podbojem ziem. Obcy wojownicy mogli zasilać drużynę piastowską, co archeologia zdaje się potwierdzać w odniesieniu do Skandynawów (Kara M., 1991, s. 112), choć i to nie wyczerpuje możliwych przyczyn. W dyskusjach pojawia się również kwestia, na ile obecność obcych, zwłaszcza elit, mogła mieć wpływ na wdrażanie przez Piastów nowych rozwiązań polityczno-ustrojowych czy dokonujące się przemiany kulturowe ziem polskich. To tylko niektóre z pytań, dla których ważne jest pogłębienie badań pozwalających określić realną obecność przedstawicieli obcych etnosów na ziemiach polskich w X i pierwszej połowie XI w. oraz jej charakter.

Nie jest naszym celem rozważenie wszelkich potencjalnych śladów ludności obcej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu, chcemy zwrócić uwagę, na kilku przykładach związanych z przedstawicielami etnosu morawskiego, czeskiego i węgierskiego, na problemy przy odtwarzaniu wspomnianych procesów za pomocą różnych

* Dr hab., prof. UAM, Marzena Matla (mmatlam@amu.edu.pl), Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

kategorii źródeł, z uwzględnieniem ich związku z politycznymi dziejami ziem polskich i Europy Środkowej w okresie X – pierwszej połowy XI w.

Niewątpliwie przemiany X – pierwszej połowy XI w. miały kluczowe znaczenia dla ukształtowania się politycznego oblicza Europy Środkowej, ale też nie pozostawały bez wpływu na przemieszczanie się ludności i obecność „obcych” na ziemiach polskich. Niewątpliwie w drugiej połowie IX i u progu X w. hegemonami w tej części Europy są Wielkie Morawy i Rzesza wschodniofrankijska, które w początku X stulecia przeżywają kryzys. Państwo wschodniofrankijskie upada po śmierci Ludwika Dziecięcia (911 r.), centrum władzy przesunie się po krótkiej rywalizacji na ziemie saskie, po wybraniu na króla Henryka I Ptasznika (919 r.), który zainicjuje budowę nowej rzeszy Ludolfingów (Sochacki J., 2016, s. 41, 53 nn; Deutinger R., 2019). Ważny był jednak drugi z hegemonów, Wielkie Morawy, którego władca Świętopełk (zm. 894 r.), poza Morawami właściwymi, Słowacją, zwierzchnictwem nad Czechami, miał opanować (w wersji maksymalistycznej) częściowo Pociście i Panonię, uzależnić połabskich Serbów i Polskę południową (np. Havlík L., 1960, s. 72–74; Łowmiański H., 1973, s. 325–358; Tyszkiewicz L.A., 1991, s. 74 n; Steinhübel J., 2004, s. 134), przy czym niektóre nabytki terytorialne są dyskutowane, w tym przynależność Małopolski i Śląska (Labuda G., 1988, s. 111, 121–151; Polek K., 1994, s. 47–50; Panic I., 2000, s. 114). Upadek Wielkich Moraw, osłabionych konfliktami wewnętrznymi i przeżywającymi kryzys ekonomiczny, około 905/906 r. przypieczętowały najazdy Węgrów (Třeštík D., 1987, 1991; Polek K., 1994, 60–69). Koczowniczy Węgrzy, przybyli do Kotliny Karpackiej u schyłku IX w. i wykorzystywani początkowo jako siła militarna, w tym do rozgrywek morawsko-frankijskich, szybko osiedlili się tu na trwałe, zaś po pokonaniu Morawian, potem zaś w 907 r. wojsk bawarskich pod Bratysławą (Strömer W., 1991, s. 59 n; Marsina R., 2008) stali się na pół stulecia zagrożeniem dla świata chrześcijańskiego (po 955 r.), nękać najazdami Europę Zachodnią i Bizancjum (Györffy G., 1985; Panic I., 1995, s. 79–108; Múcska V., 2010, s. 342 n). Jakkolwiek część źródeł pisanych donosi o zniszczeniu i spustoszeniu państwa wielkomorawskiego, osiedleniu się Węgrów na tym terytorium oraz ucieczce mieszkańców na ziemie sąsiednie (zestawia: Havlík L., 1992, s. 234 nn), informacje te dotyczą tylko części byłego imperium, zwłaszcza Pociścia, Panonii czy południowo-zachodniej Słowacji (Wihoda M., 2010, s. 89; Kónyová A., 2014, s. 28; Kouřil P., 2017, s. 138). Dla Moraw właściwych badania archeologiczne potwierdzają zniszczenia niektórych południowomorawskich grodzisk, w X w. zaś stopniowe upadanie i rustykalizację dawnych ośrodków władzy, choć na szeregu obiektów wyżej położonych zaznacza się kontynuacja osiedlenia i rozwoju. Niemniej życie zaczęło się przesuwac w kierunku wyżynnym, Moraw Środkowych i Kotliny Górnomorawskiej, których zniszczenia nie dotknęły (Kouřil P., 2003; 2016, 2017). Niewątpliwie jednak doszło do zlikwidowania centralnej władzy zwierzchniej, dynastii i siły militarnej, co nie wyklucza (nieznanych

nam) późniejszych lokalnych ośrodków władzy, prawdopodobne jest też opłacanie trybutu na rzecz Węgrów czy współpraca (Třeštík D., 1987, s. 37; Kouřil P., 2003, s. 111, 136; 2017, s. 138; Wihoda M., 2010, s. 87).

Przemiany te w pierwszej kolejności otwierały nowe możliwości w zakresie inicjowania czy pogłębiania procesów państwowotwórczych w regionie, jednocześnie też mogły stymulować procesy migracji (zwłaszcza elit) czy tworzyć warunki do zaistnienia innych form czasowych przesunięć ludności na tym obszarze.

Ze sprzyjających warunków skorzystali najwcześniej Przemysłidzi, konsolidujący w końcu IX i pierwszych dziesięcioleciach X w. Kotlinę Czeską, by już na przełomie lat 30. i 40. X w. zainicjować szeroką ekspansję, ostatecznie obejmującą ziemie Polski południowej (Śląsk, Małopolska po Bug i Styr), Morawy oraz północną Słowację (Labuda G., 1988, s. 156 n; Žemlička, 1995b, s. 208; Třeštík D., 2000, s. 51 n; Matla-Kozłowska M., 2008, s. 76–329; podważa czeską zwierzchność w Polsce południowej Sikorski D.A., 2012, s. 102 n). Zaznaczmy jednak, że mówimy tu raczej o uzależnieniu trybutarnym, zwłaszcza Polski południowej, ewentualnie o kontroli przy pomocy załóg w pojedynczych grodach.

Piastowie na drogę procesów państwowotwórczych wkroczyli z pewnym opóźnieniem, niemniej po konsolidacji regionu Wysoczyzny Gnieźnieńskiej najdalej do przełomu lat 30/40 X w. (Jasiński T., 2000; Kara M., Krąpiec M., 2000, s. 320; Kurnatowska Z., 2000, s. 105 n) również przystąpią do rozbudowy terytorialnej skromnego jeszcze władztwa, w pierwszej kolejności inicjując ekspansję do Wielkopolski południowej i zachodniej, na północ (Pomorze Nadwiślańskie) i obszar Polski Centralnej (Kurnatowska Z., 2000, s. 107 n; Kara M., 2009, s. 316, 319 n; Kóćka-Krenz H., 2015, s. 213). Sojusz z czeskimi Przemysłidami z lat 60. X w. ograniczył doraźnie ich zainteresowanie południem Polski, którego włączenie do monarchii piastowskiej przypadło na lata 80–90. X w. (Strzelczyk J., 1992, s. 78l; Labuda G., 1988, s. 264–293; Matla-Kozłowska, 2008, s. 317–329; Pleszczyński A., 2018, s. 269). Dominacja Piastów w regionie zaznaczy się w początku XI w., kiedy Bolesław Chrobry obejmie tron praski (na krótko, w latach 1003–1004; *Kronika Thietmara*, lib. V, 30, s. 293, lib. VI, 12, s. 331–333), podporządkowując, zapewne jednocześnie, Morawy właściwe i Słowację lub jej część (*Galli Anonymi cronicae*, lib. I, 6, s. 16; *Cosmae Pragensis Chronica*, lib. I, 40, s. 75). Nabytki te nie okazały się trwałe, zdobywcami tych ziem wkrótce stali się Przemysłidzi i Arpadzi; Piastowie przejściowo stracili również Śląsk na rzecz Czechów w 1039 r., odzyskiwany przez Kazimierza Odnowiciela na początku lat 50. XI w. (Drózd K., 2009, s. 110–113).

Źródła pisane

Źródła historiograficzne dla tego wczesnego okresu, niezwykle skromne i nie zawsze jednoznaczne w wymowie, nie pozwalają nawet na pełne rozpoznanie zasygnalizowanych wyżej przemian, stąd brak konsensusu uczonych w tym zakresie. Nie dziwi

więc, że w zasadzie kwestiom migracji, czyli obecności jednostek czy grup ludności obcej, wczesne zabytki dziejopisarskie nie poświęcają zbyt wiele uwagi. Pojedyncze wzmianki – tak polskich, jak obcych kronik – zwykle dotyczą przedstawicieli elit, zwłaszcza dynastii krajów sąsiadujących. W tej kategorii w pierwszej kolejności mamy wzmianki związane z małżeństwami Piastów, np. Mieszka I z pochodzącą z czeskich Przemyślidów Dobrawą (dość szeroko odnotowaną przez źródła, zob. Jurek T., 2011) czy Bolesława Chrobrego z nieznaną nawet z imienia (i rodu) Węgierką (*Kronika Thietmara*, ks. IV, 58, s. 224 n; Jasiński K., 1992, s. 85 n). Druga kategoria wzmianek dotyczy migracji męskich przedstawicieli owych rodów, zwykle wskutek konfliktów wewnętrznych, przykładowo z Przemyślidów Władysława (*Kronika Thietmara*, ks. V, 25, s. 282 n; Źemlička J., 2000; Dalewski Z., 2014, s. 155) czy już u progu lat 60. XI w. Jaromira (*Cosmae Pragensis Chronica*, 1923, s. 110 n), z kolei z Arpadów Beli, Andrzeja, Lewente (Simon de Keza, c. 52, s. 177; Dowiat J., 1965, s. 4; Labuda G., 1993) oraz Prokuja, wuja króla Stefana Węgierskiego (*Kronika Thietmara*, ks. VIII, (3), s. 585; Györfy G., 1988, s. 12; Sroka S.A., 2015, s. 130). Obecność ta bywała zazwyczaj czasowa. Podobne zjawisko dotyczy rodów możnowładczych z ziem sąsiadujących, przy czym do poł. XI w. mamy odnotowanych, głównie dzięki żywotom św. Wojciecha, jedynie przedstawicieli czeskich Sławnikowiców. Można przypuszczać, że przedstawiciele czy przedstawicielki elit nie przybywali sami. Piastowski małżonkom towarzyszył zapewne dwór – o Dobrawie odnotował Anonim zw. Gallem, że „pani owa przybyła do Polski z wielkim orszakiem [dostojników] świeckich i duchownych (...)” (Anonim tzw. Gall, ks. I, 5, s. 19; Galli Anonymi cronicae, s. 15). Z kolei migrującym książętom czy wielmożom mogły towarzyszyć drużyny – przykładowo o Przemyślidzie Jaromirze czeski kronikarz Kosmas odnotował, że w 1061 r. „zbiegł ze swoimi przybocznymi do księcia polskiego” (*Kosmasa Kronika*, 1968, ks. II, 18, s. 246), choć sam pobyt trwał tylko kilka lat. Z drużyną schronił się niewątpliwie w Polsce Sobiesław Sławnikowic, bowiem pogrom jego rodu w Czechach zastał go w trakcie wyprawy na Połabie (Vita I, c. 25, s. 38; Vita II, c. 21, s. 26). Do niego, jak powszechnie wiadomo, dołączył tu przejściowo św. Wojciech i na trwałe drugi brat, Radzim-Gaudenty, pierwszy polski arcybiskup (co, poza żywotami, odnotował Anonim tzw. Gall, ks. I, 6, 19, s. 20, 44). W ramach pozaelitarnych relacji i zależności ziem dodajmy jeszcze, że czeską drużynę w Krakowie odnotował Kosmas (*Cosmae Pragensis Chronica*, lib. I, 36, s. 60). Sporadycznie – przynajmniej w odniesieniu do sąsiadów południowych – dowiadujemy się o uprowadzaniu jeńców w trakcie toczonych wojen. Przykładowo w 1017 r. Mieszko II, korzystając z nieobecności czeskiego księcia biorącego udział w wyprawie na Polskę, wtargnął z dziesięcioma oddziałami do Czech, przez dwa dni plądrował kraj, po czym wrócił z wielkim tłumem jeńców (*Kronika Thietmara*, lib. VII, 59, s. 553). Zauważmy też fakt, który niekiedy bywa uwzględniany w dyskusji, że niektóre kampanie Piastów były wspierane

przez posiłki obce, przykładowo Mieszkowi I w 967 r. jego teść, Bolesław I czeski, przysłał z pomocą dwa oddziały (*Widukindi monachi*, lib. III, 69, s. 143–144), w 1018 r. na wyprawie ruskiej Bolesława Chrobrego wspierał m.in. oddział 500 Węgrów (*Kronika Thietmara*, ks. VIII, 32, s. 623).

Przedstawione tu skąpe wzmianki historiografii z pewnością nie oddają bogatszych, interetnicznych kontaktów ziem polskich z obszarami sąsiadującymi, możliwych przy tak dynamicznych zmianach politycznych w regionie. Oczywiście przemieszczanie ludności, migracje, mogą mieć wiele postaci i uwarukowań (Strzelczyk J., 2006, s. 22, 24 n; Salamon M., 2006; Borysławski K., 2013, s. 173 n), choć wszystkich nie sposób tu analizować. Nie inaczej było na ziemiach polskich, zaś o obecności przedstawicieli obcych etnosów można mówić w różnych aspektach: przybywaniu przedstawicieli innych (niż elity) grup społecznych, wśród których bywali zapewne drużynnicy, rzemieślnicy wędrowni, kupcy, przymusowych przesiedleńców, czy przykładowo obecności „obcych” wynikłej z podboju obszaru, z czym mamy do czynienia w Polsce południowej przed dobą jej przyłączenia do państwa Piastów. Nie są oni jednak przedmiotem zainteresowania źródeł pisanych, których zresztą dla najstarszego okresu dziejów Polski mamy niewiele. Z tego względu zjawiska te próbowano również wyjaśniać na polu badań językoznawczych, głównie z pomocą toponomastyki oraz archeologii, rozpoznającej przemiany kultury materialnej i obecność artefaktów o obcej kulturowo proveniencji, zwłaszcza na cmentarzyskach. Niestety obie te metody mają swoje ograniczenia, co więcej, ich wymowa rzadko jest zbieżna.

Ludność obca a toponomastyka

Niewątpliwie językoznawstwo może dokumentować migracje ludności, choć oczywiście możliwość aplikowania tej metody w badaniach nad okresem wczesnego średniowiecza bywa trudna, zaś efekty – z punktu widzenia historyka – nie zawsze satysfakcjonujące. Dociekania lingwistyczne muszą, wskutek różnych przeszkód (ograniczeń), odwoływać się do przesłanek pozajęzykowych, zwłaszcza źródeł/wiedzy historycznej (Rzetelska-Feleszko E., 2006, s. 80; Malicki J., 2016, s. 15). E. Rzetelska-Feleszko konstatuje nawet: „Znaczy to, że językoznawstwo wyjątkowo tylko może przyczynić się do odkryć nieznanych historykom migracji. Może je natomiast szczegółowo dokumentować i uściślać za pomocą danych, którymi dysponuje” (Rzetelska-Feleszko E., 2006, s. 80).

W dotychczasowych badaniach nad polityczną przynależnością ziem polskich czy osadnictwem ludności obcej argumenty toponomastyczne wykorzystywano zasadniczo dwojako. W pierwszej kolejności próbowaną tą metodą oświetlić genezę niektórych grodów z X w., których nazwy nosiły charakter odimienny (tj. formy z prasłowiańskim przyrostkiem *-ǫb*), z drugiej rozpoznać obecność przesiedleńców (obcych jeńców) czy

grup migracyjnych o innym charakterze. Przyjrzyjmy się kilku przykładom tych poszukiwań.

Toponomastyka o grodach

Na Śląsku czeską genezę część badaczy czeskich, niemieckich i polskich (od wieku XIX po schyłek XX) przypisywała pochodzeniu nazwy Wrocławia (łac. *Wratislavia*/ *Vratislavia*, czes. *Vratislav*; warianty dokumentuje Malicki J., 2016, s. 10–16). W historiografii od czasów R. Holzmann (1918) powracał pogląd o powstaniu najstarszego grodu wrocławskiego w wyniku podboju Śląska przez Przemyślidę Wratysława (czes. *Vratislav*, 915–921) (np. Chaloupecký V., 1939, s. 213 n; von Grawert-May G., 1971, s. 3; Unuczek J., 1994; z językoznawców: Lutterer I., Kropáček L., Huňáček V., 1976, s. 293), która to koncepcja znana już była nowożytnym dziejopisarzom śląskim (Malicki J., 2016, s. 5 n). Z taką identyfikacją polemizowała część polskich językoznawców i historyków, uznając, że „Wrocław to gród Wrocławia, czyli Wrocisława czy Warcisława”, odrzucając związek z czeskim Wratysławem. Podniesiono, że w najstarszym zapisie nazwy w pochodzącej z początku XI w. kronice Thietmara ujawnia się polska grupa -ro (-ar), nie czeskie -ra (*Iohannem Wrotizlaensem; in Wortizlava civitate, Kronika Thietmara*, 1953, s. 209, 559; Rospond S., 1948, s. 18; 1984, s. 438). Wskazano też na pojawiającego się w źródłach kasztelana śląskiego imieniem *Vrozlaus* (1224) (Widajewicz J., 1947, s. 83). „Formy zlatynizowane i zgermanizowane (*ra* zamiast *ro*) pojawiły się w XII–XIII w.”, konstatował S. Rospond (1984, s. 438). Pojawiały się też koncepcje, iż to podbijający Śląsk Przemyślida Bolesław I nazwał zbudowany przez siebie gród na cześć swego ojca (Buczek K., 1959, s. 29 n, przyp. 23; Žemlička J., 1995a, s. 46), co uprawdopodobniał Josef Žemlička wskazując na nadawanie przez Przemyślidów (np. Brzetysława I) nazw grodom na cześć członków dynastii (również nieżyjących) (Žemlička J., 1995a). Taką ewentualność i możliwość czeskiej genezy nazwy dopuszcza ostatnio Jarosław Malicki (2016, s. 8). Argumentuje on, że jakkolwiek języki zachodniosłowiańskie już wówczas różnicowały się, to jednak trudno jednoznacznie określać definitywność zmian, uwzględnić też należy zróżnicowanie chronologiczne i geograficzne procesu, możliwość odchyień, wariantowości czy wreszcie przepływu innowacji językowych z obszaru czesko-morawskiego (Malicki J., 2016, s. 9–10). Wykazuje też, że w źródłach XII–XIII w., kiedy nazwa grodu występuje częściej (również w źródłach polskich), mamy formy z -ro, -ra, -re, przy czym najczęstsze są z -ra, co by świadczyło, o występowaniu obu form *Vrotislav* i *Vratislav* (i postaci ściągniętych Wraclaw, Wroclaw). Jednocześnie jednak podkreśla wagę realiów historycznych dla tych wnioskowań, tj. potwierdzonych oddziaływań południowych, czeskich (Malicki J., 2016, s. 10–16).

W świetle najnowszych badań archeologicznych powstanie pierwszego grodu wrocławskiego należy łączyć z poł. X w., czy też latami 940–960/970, zatem wiele lat po śmierci

rzekomego zdobywcy Wratysława. Powstanie i rekonstrukcja tego założenia grodowego budzi wciąż dyskusje archeologów, bowiem zasadniczo badania te nie pozwalają określić, czy przypisać go lokalnej społeczności (miejscowemu księciu?), Piastom czy czeskim zdobywcom (Kara M., Krąpiec M., 2000, s. 309; Moździoch S., 2000a, s. 53 n; Rzeźnik P., 2000, s. 141; Rzeźnik P., Żurek A., 2001, s. 335–339).

Jako dowód ekspansji wielkomorawskiej lub czeskiej na ziemię Małopolski wskazywano powstanie nazwy Sandomierza (Buko A., 1994, s. 35 n; 1998, s. 47–50). Nazwa, podobnie jak wcześniejsza, oznacza gród Sędomira bądź Sodomira (Rospond S., 1984, s. 341). Do poszukiwań na obszarze czesko-morawskim skłoniła już Tadeusza Lalika niewielka frekwencja tego imienia w Małopolsce, wskazał więc na jego występowanie wśród średniego rycerstwa morawskiego oraz szlachty węgiersko-słowiańskiej z terenów dzisiejszej Słowacji. Wniósł zatem, że Sodomir był z pochodzenia Morawianinem lub Czechem i przybył z drużyną Przemyślidów lub już Rościszłowiczów wielkomorawskich, podbijających ten obszar (Lalik T., 1967, s. 47 i przyp. 35; 1993, s. 54). Zaznaczmy, że w dotychczasowych badaniach wskazywano również na polskie pochodzenie imienia i nazwy (Bąk S., 1934; *Słownik staropolskich nazw*, 1977, s. 34 n; Kowalczyk E., 1995, s. 47 n)

Wątek wielkomorawski nie wytrzymuje konfrontacji z nowszymi badaniami nad średniowiecznym Sandomierzem. Powstanie najstarszego sandomierskiego grodu jest bowiem łączone dopiero z końcem wieku X i Piastami (Buko A., 2003a, s. 129–132; 2005, s. 236–239; 2019, s. 25–33), przy czym datacja rozwoju samego założenia jest kwestią dyskusyjną. Z jednej strony najstarsze obwarowania znane są dopiero z poł. XII w. (Buko A., 1998, s. 58 n; 2003a, s. 133), z drugiej nie jest jasna lokalizacja pierwszego grodu – najczęściej wskazuje się Wzgórze Zamkowe (Tabaczyński S., 1993, s. 480 nn; Buko A., 1998, s. 56 nn) lub Wzgórze Gostomianum (Florek M., 2005, s. 25 n), choć ostatnia identyfikacja natrafiła na krytykę (Poleski J., 2017b, s. 193). Zatem w poprzedzającym okresie na Wzgórzcu Zamkowym można mówić jedynie o osadnictwie typu wiejskiego (Buko A., 1998, s. 20 n, 48; 2003a, s. 129). W tej sytuacji Andrzej Buko wnioskuję, że na tereny wiślańskie przenikali chrześcijańscy osadnicy z południa (Czech, Moraw), wśród których byłby ów Sodomir, osiadły na jednym ze wzgórz sandomierskich. Jego zasługą byłoby rozwinięcie osadnictwa na Wzgórzcu Zamkowym, choć nie budowa grodu. Sądzi on, że pamięć o Sodomirze (ze względu na odmienną religijną lub próby akcji misyjnej) przetrwała, toteż budujący nowy gród polańscy osadnicy, nadając mu miano Sandomierz, mogli nawiązać do chrześcijaństwa Sodomira lub zbudowali gród na miejscu noszącym jego imię. Badacz ten nie wykluczał też ewentualności, iż Sodomir to założyciel wiejskiej kolonii, pojawiający się w związku z akcją zasiedlania Małopolski w okresie ekspansji Przemyślidów (Buko A., 1994, s. 36 n; 1998, s. 48 nn).

Niestety, w okolicach Sandomierza i w samym grodzie brak dla schyłku IX i wieku X innych, wyraźnych śladów w kulturze materialnej, wskazujących na wpływy wielkomorawskie czy czeskie. W tej sytuacji na podstawie jedynie toponomastyki nie sposób rozstrzygać o obecności ludności z południa. Nawet gdyby ów toponim grodu, domniemany Sudomir, pochodził z obszaru morawsko-słowackiego, możemy mieć do czynienia z jednostką, która w jakiś sposób była związana z późniejszymi budowniczymi grodu. Uwzględniając potwierdzoną obecność przedstawicieli elit morawskich na terenie Wielkopolski, równie prawdopodobna jest teza Marka Florka o związku imienia z jakimś Moravianinem „w służbie władców gnieźnieńskich” (Florek M., 2005, s. 23).

Nie przesądziły dyskusji przeprowadzone ostatnio analizy izotopów strontu pięciu osobników na jednym ze starszych cmentarzysk sandomierskich (na Wzgórzu Staromiejskim (stan. 1), datowanym na okres od końca X lub początku XI w. do początków XII w.). W zakresie pochodzenia pochowanych sugerują raczej obszary Europy Północnej i Wschodniej, czy też inne regiony Polski, żadnych zaś odniesień do ziem morawskich czy czeskich (Błaszczak D., Bajka M., Bełka Z., Florek M., 2018; Florek M., 2018, s. 293). Do Europy Północnej i Środkowej nawiązuje też kilka grobów analogicznych z tzw. grobami komorowymi (Florek M., 2018, s. 288–290).

Jeszcze mniej jednoznaczna jest wymowa nazwy Przemyśl, również o charakterze odmiennym – „gród Przemyśla” (Rospond S., 1984, s. 310), zlokalizowanego na ziemi plemienia Łędzian, na obszarze ścierania się zainteresowań ruskich, węgierskich, polskich i czeskich, z dyskusyjnymi fazami przynależności obszaru do rywalizujących państw sąsiadujących (Labuda G., 1988, s. 205–211; Matla M., 2008, s. 131, 236 n, 282 nn). Samo powstanie grodu jest datowane ogólniej na połowę lub raczej schyłek X w. (Parczewski M., 1991, s. 41; Sosnowska E., 2010, s. 177, 188). Również nazwę tego grodu próbowano powiązać z jakimś nieznanym przedstawicielem dynastii Przemyślidów (Horwat J., 1994, s. 172; por. też Fenczak A.S., 2010, s. 52 n). Jednak imię Przemyśl występuje zarówno na gruncie polskim (*Słownik staropolskich nazw*, 1974–1976, s. 369 n; Rospond S., 1984, s. 310), jak i czeskim, stąd niektórzy językoznawcy konstatowali tylko, że nazwa została utworzona od zachodniosłowiańskiego imienia „Přemysl” w znaczeniu „gród Przemyśla” (Lutterer I., Kropáček L., 1976, s. 220). Zasadniczo jednak pierwsza wzmianka o grodzie pojawia się w źródłach ruskich, gdzie jego nazwa została odnotowana jako „Перемышль” (już pod 981 r., *Povest’ vremennykh let*, 1950, s. 58), zaś wariant polski jest odnotowany później, nie wyklucza się zatem możliwości tak zachodniosłowiańskiej, jak i wschodniosłowiańskiej genezy (*Nazwy miejscowe*, 2013, s. 307).

Wprawdzie legendarny Przemyśl był protoplastą Przemyślidów, znanym już z pochodzącej z początku XII w. kroniki Kosmasa, jednak zauważmy, że do imienia założyciela rodu książęta czescy nawet w imiennictwie dynastycznym będą nawiązywać dopiero

w XII w. (Przemysław Otokar I, ur. ok. 1155/1165 r.). Ponadto nie są znane tego rodzaju osady/grody odmienne z terenu Czech, podczas gdy dość wcześnie Przemysłidzi nazywali niektóre swe grody innymi imionami dynastycznymi (Żemlička J., 1995a). Dodajmy, że w Przemysławiu materialnych zabytków związanych z kulturą czeską nie odnotowano, mamy natomiast potwierdzone cmentarzysko „starowęgierskie” z okresu między schyłkiem IX a pierwszą ćwiercią XI w. (o czym poniżej).

Obca ludność jeniecka

Podobnie wiele wątpliwości wzbudza poszukiwanie grup ludności obcej na podstawie nazw miejscowych. Zasadniczo stary rodowód przypisuje się nazwom obcych plemion, które z czasem zaczęły określać państwa – podsumujmy za językoznawcami: „Kontynuują one słowiański typ nazewnictwa. Nazwy takie, gdy odnosiły się do plemion, miały formę mianownika liczby mnogiej, ale gdy zaczęły oznaczać zamieszkiwane przez te plemiona terytoria, przybrały postać biernika liczby mnogiej, np. *Czechy, Prusy, Węgry, Włochy*” (Zierhoffer K., Zierhofferowa Z., 2000, s. 9). Poszukiwania osadnictwa obcego, konkretnie potencjalnych osad jenieckich z terenów ościennych, podjęła się niegdyś Halina Modrzewska (1969). W odniesieniu do osad Czechy, ze średniowieczną metryką (i z pominięciem Pomorza), autorka odnotowuje dwie miejscowości Czechy w powiecie gnieźnieńskim (wzmianki roczne 1337, 1414), w Małopolsce w powiecie miechowskim (zapiska z poł. XIII w.) oraz na Śląsku (powiaty Świdnica i Środa – wzmianki z XIII w.), choć przykładowo w odniesieniu do osady w rejonie świdnickim nie wyklucza dobrowolnych osadników (Modrzewska H., 1969, s. 371 n). Jednocześnie H. Modrzewska zwraca jednak uwagę na niejednoznaczność tego nazewnictwa, wskazując z jednej strony na miejscowości Czechy w pogranicznym paśmie na wschodzie Polski czy Białorusi i Ukrainie, gdzie trudno przyjmować czeskie osadnictwo jenieckie, z drugiej zaś istnienie w średniowiecznej Polsce imienia Czech/Czesław (*Czech, kmeto de Wroblewo*, wzmianka z 1395 r.; Modrzewska H., 1969, s. 372). Analogiczną sytuację w źródłach pisanych mamy w odniesieniu do nazw pochodnych od ludności Moraw, zachowanych w formach: Morawany, Morawiany, Morawce, z których najstarsza jest potwierdzona po roku 1262. Znamy je z ziemi krakowskiej, Wielkopolski (Morawce pow. Wolsztyn, zanikłe); Morawce pow. Kutno, Morawy na Kujawach, pow. Radziejów; dalej autorka odnotowuje formy dzierżawcze, tj. miejscowości Morawin – pow. kaliski, Ostrzeszów i Ostrów Wielkopolski i dwie Morawice, pow. Kraków i Kielce (Modrzewska H., 1969, s. 369–371). W przypadku etnosu węgierskiego H. Modrzewska jako osady jenieckie uwzględnia nazwy: Węgry, Węgrce, Węgrce, Węgiec. W Wielkopolsce odnotowuje (udokumentowane w źródłach z końca XIV i początku XV w.): Węgry/Wengry powiat Ostrów Wlkp., Węgiecki/Wengierki (pierwotnie Węgry) powiat Września, ewentualnie Węgiec powiat Środa. Na Śląsku, z potwierdzeniem ze schyłku

XIII–XV w., są to: Węgry w powiatach Opole i Wrocław, Węgrzce w powiecie Wołów, dalej w Małopolsce: dwie miejscowości Węgrzce w okolicach Krakowa (odnotowane w XIV–XV w.), dwie osady Węgrzce w okolicach Sandomierza (wzmianki z XIII, XV w.), wreszcie jedną na Kujawach – Węgierce/Wengierce powiat Inowrocław (1215 r.). Obok powyższych nazw odnotowuje też autorka istnienie szeregu miejscowości o nazwie dzierżawczej czy związanej z nazwą Węgrzyn, dawnym określeniem Węgra, choć pod uwagę w osadnictwie jenieckim ich nie bierze (Modrzewska H., 1969, s. 367 n). Jednocześnie zauważa, że liczne występowanie tego typu nazewnictwa „nie tłumaczy się z punktu widzenia historycznego”, tzn. trudno w dziejach stosunków polsko-węgierskich znaleźć liczne konflikty, które mogłyby generować przesiedlanie licznych jeńców. Stąd też definitywnie pochodzenia owych nazw nie rozstrzyga, dopuszczając inne możliwości, np. ludność służebną (Modrzewska H., 1969, s. 369).

Potencjalne osadnictwo węgierskie wzbudzało też zainteresowanie innych badaczy. Tadeusz Lewicki poszukiwał pozostałości osad jednego z węgierskich plemion Kabarów/Kawarów w postaci nazw Kabarowce, Kabarówka, Kawiory, Kawiary, Kowary, Kopyrówka, wskazując (w większości bez dokumentacji historycznej) na dwadzieścia osad i obiektów fizjograficznych, głównie w Małopolsce, przy czym małopolskie osady/obiekty wiązał z najazdami węgierskimi (z udziałem Kabarów) z 1 poł. X w. (Lewicki T., 1988, s. 83–87). Z kolei Jerzy Rajman i Waław Urban, w ramach poszukiwań osadnictwa obcoetnicznego, zwracali uwagę na konieczność uwzględniania nie tylko nazw typu Uherce, Węgry, Węgrzce, Węgierce, czy wywodzących się od plemion węgierskich (np. Kabarowie/Kawarowie), ale i pochodnych od słów z języka węgierskiego. Pozwoliło im to w samej Małopolsce hipotetycznie rozpoznać kilkanaście nazw pochodzenia węgierskiego czy związanych z ludnością węgierską (Rajman J., Urban W., 1994, s. 279–285). Części tego osadnictwa przypisują oni genezę X–XI w., choć potwierdzenie źródłowe jest chronologicznie późniejsze. Tu trzeba odnotować jednak, że już wcześniej K. Buczek (1958/2006, s. 163) zwrócił uwagę na istnienie w krakowskim księstwie dzielnicowym niezidentyfikowanego „urzędu Węgra” (*beneficium Cracovie Ungari dicitum*, potwierdzonego w dyplomie z 1254 r.), toteż konstatował: „w źródłach średniowiecznych wszystkie wsie Węgrzyce z terenu Małopolski, a było ich pięć (...) noszą nazwę Węgierycy, Węgierce (...) a zatem pozostawały z całą pewnością w związku z *beneficium Ungari*, czyli «urzędem Węgra»” (Buczek K., 2006, s. 164). Taki charakter owych osad, tj. jako służebnej ludności książęcej, dopuszczał zresztą w całej Polsce (Buczek K., 2006, s. 164). J. Rajman i W. Urban, uwzględniając tę okoliczność, uznawali jednak, że taka kategoria ludności służebnej pojawiła się później, organizowana na wzór wcześniejszych osad węgierskich przesiedleńców (1994, s. 284 n). Z kolei M. Florek wskazywał jeszcze inną możliwość interpretacji części nazw, mianowicie jako śladu obecności w drużynie Piastów grup Węgrów czy Kabarów (będących członkami przy-

bocznej drużyny czy załóg grodowych) (Florek M., 2003, s. 735 n). Jak zatem widać, również ta droga poszukiwania osadnictwa obcego pozostawia wiele miejsca do dalszych dyskusji. Przyjrzyjmy się zatem dalszym ustaleniom archeologii w tym zakresie.

Archeologia o migracjach ludności z południa

Badania archeologiczne pozwoliły zarejestrować szereg zabytków związanych z kulturą południowych sąsiadów. Abstrahując od potencjalnych cmentarzysk, najczęściej znajdujemy wśród nich militaria, elementy oporządzenia jeździeckiego, stroju, biżuterię, ceramikę, narzędzia, różne formy placideł. W większej ilości są to zabytki wielkomorawskie i czeskie, zwłaszcza na Śląsku i w Małopolsce (Wachowski K., 1997, s. 44 nn; Jaworski K., 1997; Jaworski K., 2005; Boroń P., Foltyn E.M., 2011; Boroń P., 2012; Foltyn E.M., 2013; Pankiewicz A., 2012; Poleski J., 2013; 2015; 2017a; 2017b), mniej węgierskie, te głównie odnajdowano w Małopolsce (Poleski J., 1996, s. 259 nn; 1997, s. 59 n; 2017b, s. 185 n; Bronicki A., Michalik M., Wołoszyn M., 2003, s. 211–238; Florek M., 2003, s. 729; 2018, s. 303 n). Jednak zabytki ruchome proveniencji południowej czy z analogiami do tamtejszych kultur nie zawsze mają jednoznaczną wymowę. Wprawdzie bywają czasem wykorzystywane jako potwierdzenie obecności ludności obcej czy nawet podboju obszaru, musimy jednak pamiętać, że część z nich dotarła zapewne wskutek wymiany handlowej, jako dary, łupy, czy wreszcie są miejscowymi naśladownictwami (Klanica Z., 1991, s. 31 n; Poleski J., 2017a, s. 54).

Za ślady obecności ludności wielkomorawskiej – ale i czeskiej – uważano grody wyposażone w wały drewniano-ziemne z kamienną oblicówką (zwaną inaczej suchym murem), składającą się z kamieni bądź luźno ułożonych, bądź połączonych gliną. Na ziemiach polskich miały się najwcześniej i w największej ilości (ponad 10 stanowisk) pojawić na obszarze Śląska w grodziskach datowanych na IX–X w., choć wskazywano też pojedyncze w Wielkopolsce i Małopolsce (Kaźmierczyk J., 1983, s. 239; 1990, s. 21 nn; Sawicki T., 1998; Strzyżewski Cz., Łastowiecki M., Kara M., 2003, s. 83; Jaworski K., 2005, s. 193–197; Foltyn E.M., 2013, s. 255–259, 264–272). Jednak wobec niejednoznacznej chronologii grodów oraz dość szerokiej datacji niektórych zabytków archeologicznych nie zawsze łatwo jest oddzielić – zwłaszcza na Śląsku – „pozostałości” wielkomorawskie od nieco późniejszych czeskich, podobnie wątpliwości budzi też poprawność rozpoznania konstrukcji (Procházka R., 2009, s. 40 nn; Boroń P. Foltyn E.M., 2011, s. 16 nn). Przykładowo ostatnio Jacek Poleski liczbę obiektów z tzw. suchym murem ogranicza do trzech, na Śląsku były to Dobromierz (wał z IX w.) oraz Niemcza (faza z IX w. i 2 faza wału z X w.), w Małopolsce zaś Wiślica (Poleski J., 2017a, s. 54), a i tu nie rozstrzyga, czy nie mamy do czynienia z naśladownictwem (Wiślica) albo wykorzystaniem obcego warsztatu (Niemcza). Z obszarem czesko-morawskim łączy się wreszcie nurt kultury funeralnej, reprezentowanej na polskich cmentarzyskach od

schyłku X czy początku XI w. do XII w., jak też w pochówkach elitarnych (Kurnatowska Z., 2002, s. 135 nn; Kara M., 2015, s. 303–313), choć tu należy brać pod uwagę w pierwszej kolejności przeniesienie idei w związku z kierunkiem chrystianizacji.

Wielkomorawianie

Niewątpliwie w poszukiwaniu obecności obcej ludności bardziej wymowne są cmentarzyska, dające się jednoznacznie powiązać z przedstawicielami ludności z południa. Krzysztof Wachowski ślady wielkomorawskie był niegdyś skłonny łączyć z rozpoznanymi cmentarzyskami szkieletowymi w Ługach, Wąsoczy i Niemczy (tzw. „Niemcza I”) (Wachowski K., 1975, s. 69, 100 n, 137 nn), jednak w świetle nowszych badań jedynie Niemcza I jest hipotetycznie rozważana w tym kontekście, choć wyznaczniki chronologii są nader ubogie (Jaworski K., 2013, s. 162–164).

Cmentarzysko „wielkomorawskie” odkryto natomiast w Poznaniu-Sołacz, datowane na drugą poł. X w. (choć z młodszymi grobami z XI w.), co pozwala je uznać za jedną z najstarszych nekropoli szkieletowych Wielkopolski. Na podstawie analogii obrządku pogrzebowego z cmentarzyskami czeskimi oraz słowackimi (zwłaszcza dwoma z ziemi nitrzańskiej), tj. formy grobu z quasi-trumienną konstrukcją, orientacji zwłok, wyposażenia, jest ono łączone z elitą pochodzącą z obszaru nitrzańskiego. Jego powstanie Zofia Kurnatowska i Michał Kara wiążą z migracją ludności po upadku państwa wielkomorawskiego w początku X w. (Kurnatowska Z., Kara M., 2005, s. 10 nn; Kara M., 2015, s. 304, 306 n; 2017). Badacze ci, wskazując też na dalsze pojedyncze znaleziska południowe z Poznania czy przeniesienie z Wielkich Moraw pewnych wzorców organizacyjnych, byli skłonni łączyć również nazwę Poznania (Poznań jako „gród Poznana”) z przedstawicielami słowiańskiego rodu Poznanowców, związanych z ziemią nitrzańską (Kurnatowska Z., Kara M., 2005, s. 9, 12 n, 17). Dalej poszedł Przemysław Urbańczyk, który uznał, że możemy tu mieć do czynienia z migracją przedstawicieli rodu Mojmirowiców po upadku Wielkich Moraw i tamtejszym początkiem piastowskiej dynastii (Urbańczyk P., 2012, s. 144–165; 2016, s. 102–107). Jakkolwiek na podstawie omówionych badań można rzeczywiście zakładać obecność ludności z południa, tj. byłych ziem wielkomorawskich, kwestia mojmirowskiej dynastii nie wydaje się prawdopodobna. Dodajmy też, że językoznawcy łączyli zazwyczaj nazwę grodu z polskim Poznanem (Rospond S., 1984, s. 303 n; *Nazwy miejscowe*, 2013, s. 220).

Na morawskie ślady wskazywano też w odniesieniu do cmentarzyska w miejscowości Morawy na Kujawach, gdzie mamy rozpoznane cmentarzysko birytualne, datowane na drugą poł. XI w. (Danielewski M., 2017). W jego pobliżu odkryto zabytek typowy dla kultury wielkomorawskiej (guz/gombik datowany na wiek X), sugerujący obce pochodzenie ludności, tzn. z ziem byłego państwa wielkomorawskiego (ziemi nitrzańskiej) (Musianowicz K., 1969; Kurnatowska Z., Kara M., 2005, s. 16).

Mimo braku rozpoznanych cmentarzysk na migracje ludności obcej może wskazywać również nagromadzenia artefaktów obcej proveniencji na określonym terenie. Z tego rodzaju sytuacją mamy do czynienia przykładowo w odniesieniu do grodzisk w Gilowie i Czerchowiu w pobliżu Łęczycy.

Na Śląsku znaczące wpływy wielkomorawskie zostały rozpoznane na grodzisku w Gilowie, datowanym na ostatnią dekadę IX w. (z funkcjonowaniem określanym na ok. 20 lat), gdzie według K. Jaworskiego mamy do czynienia z największą ilością cech i artefaktów wielkomorawskich na ziemiach polskich (omówienie: Jaworski K., 2005, s. 76 nn, 125 nn, 279 n; 2012; Jaworski K., Pankiewicz A., 2008). Należą do nich: wyposażenie części drewniano-ziemnych fortyfikacji w tzw. oblicówkę kamienną, lokalizacja, rozplanowanie grodu, wymiary czy specyfika zabudowy wewnętrznej analogiczne do wielkomorawskiego grodu Mařina z IX w. (Jaworski K., 2012, s. 211 nn, 219 nn, 227). Morawskie i czeskie oddziaływania dostrzeżono w gilowskiej ceramice (technologia produkcji i stylistyka; rzadkie w Polsce naczynia flaszkowate, znaki garncarskie; Pankiewicz A., 2012, s. 180–186, 257–259; Jaworski K., 2012, s. 226 n), na wpływy południowe wskazują niektóre przedmioty kamienne, narzędzia, biżuteria czy „najbogatszy” na ziemiach polskich zbiór militariów (Jaworski K., 2012, s. 209 n, 221–226). Grodzisko to, zdaniem badaczy, potwierdza wielkomorawskie oddziaływania polityczne i gospodarcze, inaczej mówiąc, byłoby inwestycją wielkomorawską, zasiedloną przez Morawian, np. załogę zbrojną (Jaworski K., 2012, s. 209; Pankiewicz A., 2012, s. 265), choć dopuszcza się też przybycie nowej grupy osadników z Czech (Jaworski K., Pankiewicz A., 2008, s. 203; Jaworski K., 2012, s. 227). W najbliższym otoczeniu grodziska nie odkryto cmentarza, niemniej wskazuje się na możliwość powiązania z ludnością wielkomorawską z Gilowa cmentarzyska „Niemcza I”, oddalonego o ok. 2,5 km od grodu. Cmentarzysko datowano niegdyś na VII (?)–VIII w. (Wachowski K., 1975, s. 69, 100), którego chronologię K. Jaworski i A. Pankiewicz „odmładzają” na wiek IX i początek X (Jaworski K., 2005, s. 226; 2012, 216 n, 228 n; 2013, s. 162–165; Pankiewicz A., 2012, s. 261 n).

Interesujących wniosków dostarczają również badania gródka w Czerchowiu, w pobliżu Łęczycy, którego powstanie jest datowane na koniec IX lub początek X w. (dendrochronologiczne daty wskazują na czas ścięcia drzew po 871 r.). Obiekt miał funkcjonować krótko i zostać zniszczony wskutek zbrojnego najazdu jeszcze w X w. (Trojan M., 2014, s. 657–661; M. Kara, 2009, s. 313), zapewne piastowskiego. Na grodzisku odkryto szereg zabytków ruchomych o charakterze elitarnym, takich jak części oporządzenia jeździeckiego (wędzidło, ostrogi), uzbrojenia (topory, czekan typu bradatica), ozdoby stroju (łańcuch, srebrne paciorki) i płacidła (żelazne misy typu śląskiego). Jak podkreśla Marek Trojan, wykazują one wyraźne nawiązania południowe, tzn. pozostają pod silnym wpływem elitarniej kultury wielkomorawskiej (i pośrednio karolińskiej), stanowią też wyznaczniki obecności elitarnych konnych wojowników (Trojan M., 2014, s. 661), choć

nie wiązał ich z politycznym oddziaływaniem Wielkich Moraw (Trojan M., 2014, s. 663). Z kolei Tomasz Jurek zwrócił uwagę na nazwę grodu, wywodząc ją od imienia Czerch (Czyrch), w Polsce raczej nietypowego. Toponim, jego zdaniem, częściej jest spotykany w Czechach i na Morawach, co więcej, czeskie imię „Crh” „Crha” to zeslawizowana forma imienia Cyryl, nieużywanego we wczesnośredniowiecznej w Polsce. Nazwę uznaje zatem za dowód, że budowniczo Czerchowa byli uchodźcami z Wielkich Moraw, którzy nazwali gród bądź od imienia dowódcy (Cyryl-Czyrch), bądź na cześć świętego Cyryla (Jurek T., 2014, s. 19 n). W pobliżu grodu nie rozpoznano jednak cmentarzyska.

Czesi

W Małopolsce, jak wspomniano, czeską załogę kronikarz Kosmas odnotował dla Krakowa, większość badaczy fakt ten akceptuje, choć pojawiają się też sceptyczne oceny co do wiarygodności informacji (Sikorski D.A., 2012, s. 84–90). W kulturze materialnej Krakowa ślady czeskie się zasadniczo nie zaznaczyły (Poleski J., 2017a, s. 80; 2017b, s. 187), poza pojedynczymi znaleziskami ceramiki (Pankiewicz A., 2012, s. 279), choć dotychczasowe odkrycia, według A. Buko (2000, s. 151 n), nie muszą być diagnostyczne. Gród z typowymi dla ziem czeskich konstrukcjami obronnymi, tj. drewniano-ziemne obwarowania z kamiennym licem (tzw. suchy mur) odkryto natomiast w Wiślicy w najstarszej fazie grodu ze stanowiska „Grodzisko”, która to faza bywa łączona z drugą poł. X w. i władzą czeską (Gliński W., Koj J., 1999, s. 141–144, 146). Na samym grodzisku również nie znaleziono zabytków proveniencji czeskiej (Poleski, 2017a, s. 82), ustalenie „budowniczych” utrudnia też brak dostatecznie rozpoznanej chronologii (Glińska N., 2017, s. 252–255). Stąd zdaniem niektórych badaczy nie można rozstrzygnąć, czy gród wzniesli Czesi, czy jest tylko naśladownictwem czeskich konstrukcji obronnych (Poleski J., 2017a, s. 82; 2017b, s. 192).

Tymczasem na pewniejsze czeskie ślady naprowadza nas archeologia w innym grodzie, mianowicie śląskiej Niemczy. W źródłach pisanych wzmianka o Niemczy pojawia się pod 990 r. u tzw. Mnicha Sazawskiego: *Nemci perditā est, czyli „Niemcza została stracona”* (lub „zniszczona”) (Mnich Sázavský, 1874, s. 240), co zwykle jest wiązane przez historyków z toczącym się wówczas konfliktem polsko-czeskim (m.in. *Kronika Thietmara*, 1953, ks. IV, 11 (9)–12, s. 159–163) i czeską utratą Śląska na rzecz Mieszka I (Labuda G., 1987, s. 227 n; Matla-Kozłowska M., 2008, s. 308 n), choć taki związek bywa też podważany (Sikorski D.A., 2012, s. 90 nn). Rozpoznane fortyfikacje grodu niemczańskiego, tj. wał drewniano-ziemny z kamiennym licem, typowy dla obszaru czesko-morawskiego, skłoniły już Józefa Kaźmierczyka do wiązania jednej z faz umocnień z obecnością czeską (Kaźmierczyk J., 1983, s. 239 n; 1990, s. 31 n; podobnie Jaworski K., 2000; 2005, 164–170). Uzyskane w trakcie nowszych badań grodziska datacje dendrochronologiczne tej fazy wału wskazują na lata 60–70. X w., wedle Aleksandry Pankiewicz powstał w 973 r., stąd również wiąże go z dobą władzy Przemys-

lidów (Pankiewicz A., 2012, s. 98–100 i tab. 1, 269; podobnie Rodak S., 2017, s. 208). Zaznaczmy, że na możliwość lokalnej inicjatywy z udziałem warsztatu czeskiego wskazywał J. Poleski (2017a, s. 83). Niemniej jednak zdaniem A. Pankiewicz Niemcza na tle pozostałych ziem polskich jest miejscem największego nagromadzenia ceramiki o cechach czeskich (tj. nawiązującej technologicznie i formalnie do czeskiej ceramiki), datowanej na okres X wieku (Pankiewicz A., 2012, s. 188–191, 268 n, 272). Kolejnym argumentem na rzecz obecności ludności czeskiej jest zlokalizowane w pobliżu cmentarzysko szkieletowe tzw. Niemcza II, wiązane z okresem przynależności obszaru do Czech (Bal A., Fercowicz T., Kaźmierczyk J., 1982; Jaworski K., 2000, s. 155 n; 2005, s. 237 n; 2017, s. 1248–1251; Pankiewicz A., 2012, s. 191; Rodak S., 2017, s. 238), którego początek, na podstawie znalezionych w jednym z grobów monet (z dominującym udziałem emisji czeskich), przypadałby na okres po 978 r., może lata 980–985 (Suchodolski S., 1984, s. 92–95). Na czeską genezę cmentarzyska mają też wskazywać niektóre znaleziska w grobach, tzn. ceramika czy paciorki ceramiczne i szklane (Bal A., Fercowicz T., Kaźmierczyk J., 1982, s. 74; Pankiewicz A., 2012, s. 191). Dotychczasowe badania stanowiska skłaniają zatem badaczy do wniosku o rezydowaniu w Niemczy w drugiej połowie X w. załogi czeskiej (Pankiewicz A., 2012, s. 269; Jaworski K., 2017, s. 1250).

Węgrzy

Równie interesujących wniosków w kwestii obcego osadnictwa dostarcza rozpoznane w Przemyślu-Zasaniu cmentarzysko starowęgierskie (16 grobów, w tym kobiet i dzieci). Andrzej Koperski i Michał Parczewski datowali je na okres od schyłku IX po połowę (lub trzecią ćwierć) X w. i łączyli z pochowanymi wojownikami węgierskimi (i członkami ich rodzin). Wnioskowali, że mamy tu do czynienia ze śladami po stacjonującym w Przemyślu oddziale wojskowym, który kontrolował strategiczny punkt na szlaku łączącym Ruś Kijowską z basenem środkowego Dunaju i zapewne narzucił jakąś formę zależności przynajmniej części plemienia Lędzian (Koperski A., Parczewski M., 1978; Koperski A., 1982; 1997; 2003; Parczewski M., 1991, s. 40 nn). Jednak w ostatnim czasie M. Florek (2012; 2013) przedatowuje cmentarzysko na okres między końcem X w. a końcem pierwszej ćwierci XI w., dopuszczając, że jest częścią większego cmentarza nieprzykościelnego (schyłek X – schyłek XII w.), zaś zmarli mogli być wygnaną z Węgier grupą przeciwników politycznych króla Stefana Węgierskiego, np. wspomnianego przez źródła Prokuję z otoczeniem (Florek M., 2012, s. 303, 306 n; 2013, s. 481 n). Tezy te spotkały się zarówno z uznaniem (Urbańczyk P., 2018, s. 166 n), jak i krytyką (Poleski J., 2017b, s. 185 i przyp. 9). Jeszcze inną alternatywę zaproponował Karol Kollinger, wedle którego Węgrzy podporządkowali sobie Przemyśl w 1017 r. (Kollinger K., 2014, s. 296–300). Niewątpliwie kwestia czasu przybycia i charakteru obecności Węgrów w Przemyślu wymaga dalszych badań.

W dyskusjach nad obecnością ludności obcej na ziemiach polskich uwzględniono ostatnio również dość nietypowy materiał, mianowicie archeozoologiczny (Buko A., 2003b). Prowadzone badania archeologiczne osady w Kaczycach (w pobliżu Opatowa) w Sandomierskiem i w ich ramach badania kości zwierząt wykazały nietypowe dla ziem polskich preferencje żywieniowe mieszkańców, mianowicie przewagę w warstwach datowanych na XI w. kości kozy/owcy nad typowym dla naszych ziem udziałem świni czy bydła (jak też konsumpcja koni), co ma wskazywać na ludność koczowniczą, z terenów stepowych lub podgórszych. Nie rozstrzygając pochodzenia ludności, A. Buko odnotował w tym kontekście dyskusje o obecności w regionie sandomierskim Kabarów (Buko A., 2003b, s. 140–142, 146 n). Dalej poszedł M. Florek, który dodatkowo wspomagając się toponomastyką związaną z Węgrami i Kabarami przyjął na tej podstawie obecność ludności obcej (Florek M., 2006), później wspomagając się dodatkowo kilkoma odkrytymi w dalszych badaniach zabytkami, nawiązującymi do środowisk koczowniczych (Florek M., 2018, s. 303). Badacz ten potencjalne osadnictwo węgierskie dostrzegł też w rozpoznanym niedawno nieodległym grodzisku w Lipniku, w pow. opatowskim, sugerując się z jednej strony kilkoma znaleziskami mającymi analogie na cmentarzyskach węgierskich wśród zabytków datowanych na okres IX w. – XI w., z drugiej uwzględniając pobliską miejscowość Węgrce (daw. Węgrzce) i znalezisko w Kaczycach. Przyjmuje zatem pobyt w okolicach Opatowa i Sandomierza grup ludności koczowniczej, „najpewniej węgierskiej” (Florek M., 2018, s. 298–303). W odniesieniu do genezy tego osadnictwa, datowanego na koniec X i pierwszą poł. XI w., uwzględnia trzy możliwości: (1) byli członkami sił zbrojnych pierwszych Piastów (drużyny czy obsady grodów), mogli stanowić część przysłanego Bolesławowi Chrobremu z Węgier oddziału posiłkowego w roku 1018 r.; (2) stanowili osadnictwo jenieckie (może z kampanii przeciw Węgom z 1003 r.); (3) byli to kupcy węgierscy w handlu dalekosiężnym, tj. zajmujący się handlem niewolnikami (Florek M., 2018, s. 304–306).

Problemy i perspektywy

Jak widać z przedstawionego powyżej zarysu, w odniesieniu do obecności ludności obcej poszczególne kategorie źródeł, tj. przekazy historyczne, archeologiczne i toponomastyczne, rzadko wykazują zgodność. Z perspektywy badacza dziejów ziem polskich w X–XI w. materiał toponomastyczny nie wydaje się dostatecznie użyteczny ze względu na późne odnotowanie źródłowe, trudno bowiem przy XIII, XIV czy XV-wiecznym potwierdzeniu nazwy osady wyrokować o jej genezie. Nie chodzi tu tylko o okoliczność, czy była to rzeczywiście osada ludności jenieckiej, czy też obcej o innym charakterze, ale w jakim okresie potencjalni osadnicy zagospodarowywali rzeczony osady. Bez badań archeologicznych, których zwykle brakuje, odnoszenie ich do początków budowy państwa jest czysto hipotetyczne. Oczywiście przymusowe przesiedlenia ludności, z róż-

nych zresztą powodów, w tym dla lepszego zagospodarowania państwa, są zjawiskiem powszechnie znanym w dziejach (por. Salamon, 2006). Niewątpliwie Piastowie, podobnie jak inni władcy nowo budowanych wczesnośredniowiecznych państw, zwiększali potencjał swego władztwa planowanymi akcjami osadniczymi i zagospodarowaniem słabo zasiedlonych ziem, w tym wykorzystując również ludność jeniecką, na co wskazuje także archeologia, śledząc odmienności kultury materialnej czy obrządku pogrzebowego (Sláma J., 1998, s. 92–98; Kurnatowska Z., 2002, s. 76 n; Kurnatowski S., 2000; Kara M., 2002; Kolenda J., 2011, s. 59; Chrzan K., 2014, s. 204–207). Niestety, większość ze wzmiankowanych powyżej osad związanych z osadnictwem ludności z południa zwykle nie ma potwierdzonej wczesnośredniowiecznej metryki (X–XI w.). Dość wyjątkowo jawi się tu miejscowość Morawy na Kujawach, gdzie mamy rozpoznane cmentarzysko szkieletowe i zabytek reprezentujący kulturę wielkomorawską. Tu jednak trzeba też odnotować, że odmienna chronologia zachowanych grobów (2 poł. XI w.) od owego pojedynczego zabytku (X w.), będącego znaleziskiem luźnym, skłania niektórych badaczy do ostrożności przy wnioskowaniach o obcym pochodzeniu pogrzebanych (Danielewski M., 2017, s. 27, 36).

Niewątpliwie polityka pierwszych Piastów, zwłaszcza Mieszka I i Bolesława Chrobrego, nastawiona na rozbudowę państwa i podboje, skutkowałą licznymi konfliktami z sąsiadami. Jednak konfliktów z sąsiadami nie brakowało też w późniejszych okresach, za Bolesława Śmiałego czy Bolesława Krzywoustego, zaś przykładowo o braniu jeńców czeskich przez polskich książąt wspominają źródła jeszcze w poł. XIII w. (Vaníček V., 2002, s. 51). W przypadku potencjalnych wczesnych osad jenieckich związanych z Węgrami (ewentualnie Kabarami) dodajmy, że historycy mają zasadniczo problem ze szczegółowym rozpoznaniem wzajemnych relacji obu państw dla okresu schyłku X i 1 połowy XI w. Nadal brak zgody w odniesieniu do chronologii i charakteru konfliktu polsko-węgierskiego za Stefana I, o którym nie wiedzą współczesne źródła (odnotowują go dopiero kroniki późniejsze). Dyskutuje się również, jakie tereny Bolesław Chrobry zajął „po Dunaj” (na obszarze dzisiejszej Słowacji czy też dodatkowo jakieś pograniczne twierdze węgierskie?), na kim je zdobył (kosztem Czechów czy Węgrów?), wreszcie jak długo trwało panowanie polskie (por. Labuda G., 1988, s. 235–237; G. Györffy, 1988, s. 13–17; Grzesik R., 1998; 2004, s. 71; Sroka S.A., 2015, s. 130 n; Hudáček P., 2018, 2019). W tej sytuacji trudno odnosić do konkretnych wydarzeń przesiedlenia ludności, nie budując piętrowych hipotez.

Z drugiej strony trzeba zaznaczyć, że samo istnienie konfliktów z sąsiadami, zwłaszcza we wczesnym okresie, nie musiało mieć wpływu na dynamikę osadnictwa. Jeńcami można było nie tylko zagospodarować słabo zasiedlone obszary państwa, ale również sprzedać ich jako niewolników. Ten potwierdzony źródłowo proceder był niewątpliwie jednym z ważnych źródeł dochodu wczesnych państw środkowoeuropejskich (Samsono-

wicz H., 2000, s. 434; Urbańczyk P., 2016, s. 48), przykładowo w Czechach odnotowany jeszcze w pierwszej poł. XI w. (*Cosmae Pragensis Chronica*, 1923, s. 75). Na uwagę musimy mieć również późniejsze migracje obcych elit, skonfliktowanych z władzą centralną, często w ramach walk o tron. W przypadku Czech liczniejsze potwierdzenia migracji mamy już od drugiej poł. XI i dla początków XII w. (Vaníček V., 2012, s. 123–154), choć Polska była też miejscem schronienia dla elit węgierskich (Grzesik R., 2003, s. 52–54; Sroka S.A., 2015, s. 271). Niektórzy, zwłaszcza możni wobec klęski swego faworyta, mogli osiąść tu na stałe ze swoimi ludźmi, otrzymać od władców polskich jakieś dobra i przyczynić się do powstania obcoetnicznego nazewnictwa.

W odniesieniu do ustaleń archeologii również nie brak wątpliwości, na ile materialne wyznaczniki obcej kultury, odkrywane na grodach czy cmentarzyskach, oznaczają obecność przedstawicieli innych grup etnicznych, w tym przykładowo jako skutku migracji czy uzależnienia obszaru, na ile zaś możemy mówić o importach związanych z naśladowaniem przez elity miejscowe elit krajów sąsiadujących. To bowiem wyrażać się może poprzez przejmowanie stylu życia i obcych wyznaczników statusu, które to zjawisko jest również wielokrotnie dokumentowane na obszarze środkowoeuropejskim. Przykładowo zdaniem niektórych badaczy od drugiej połowy IX w. (ewentualnie schyłku IX i w pierwszej połowie X w.) ludność południowej Polski przejęła niektóre wzorce uzbrojenia czy oporządzenia jeździeckiego z obszaru wielkomorawskiego (Kara M., 2009, s. 309 i przyp. 1663; Poleski, 2017, s. 56). Podobne zjawisko konstatuje się też w odniesieniu do mody na biżuterię wśród przedstawicielek polskich elit (które nosiły identyczne lub podobne jej elementy, jak w państwie wielkomorawskim IX w. i czeskim X stulecia) J. Poleski (2017a, s. 86, 87; Duczko W., 2016, s. 150).

Wątpliwości może też budzić sposób określania chronologii niektórych cmentarzysk (np. Niemcza I) czy sposoby wyznaczania „obcych” pochówków na cmentarzyskach. Przykładowo w odniesieniu do wspomnianego cmentarzyska węgierskiego w Przemyślu część grobów nie ma wyposażenia jednoznacznie wskazującego na obce pochodzenie, stąd M. Florek stwierdza, że „większość z tam odkrytych [grobów – M.M.], gdyby nie sąsiedztwo pochówków określonych jako «staromadziarskie» (1, 2, 6, 13), byłaby zapewne datowana na XI–XII wiek i traktowana jako fragment słowiańskiego rządowego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego” (Florek M., 2013, s. 478). Czy zatem wszystkie pochówki były tzw. «staromadziarskie», czy mamy tu pełniejszą symbiozę ludności miejscowej z pojedynczymi „obcymi”? Z kolei w odniesieniu do rozpoznanych cmentarzysk z ludnością wielkomorawską pewne wątpliwości budzi wiązanie ich z migracjami z początku X w., po upadku Wielkich Moraw – ich chronologia każe rozważać możliwość migracji późniejszej, może od drugiej połowy X w. (Matla M., 2019).

Niewątpliwie w odniesieniu do cmentarzysk i rozpoznania pochodzenia grzebanej tam ludności nowe światło mogą wnieść badania genetyczne. W pierwszej kolejności

należy porównać stanowiska z pochówkami podejrzewanymi o „obce” pochodzenie (np. Niemcęgę, Przemyśl, Poznań-Sołacz, Morawy) z cmentarzyskami związanymi z ludnością miejscową z ziem polskich. Pozwoliłyby one określić, czy populacja z wyznacznikami materialnymi obcej kultury rzeczywiście różni się genetycznie od populacji z atrybutami przypisywanymi wówczas kulturze polskiej. W kolejnym etapie należałoby poszerzyć badania o materiał z cmentarzysk z krajów ościennych (Czech z Morawami, Słowacji i Węgier).

Obiecujące w tym zakresie wydawały się badania izotopów strontu, jak jednak pokazują pierwsze przykłady (np. z Sandomierza), ich wyniki mogą tylko pomocniczo wspierać (nie w każdym zresztą przypadku) ustalenia dokonane innymi metodami. Jak zaznaczają sami badacze, nie tylko zmienność składu izotopowego strontu na określonym obszarze może być duża, ale też analogiczny jego skład mogą mieć obszary z podobną budową geologiczną, wówczas potencjalnej migracji z takiego obszaru nie sposób odróżnić od populacji miejscowej (Błaszczuk D., Bajka M., Bełka Z., Florek M., 2018, s. 274). Odnotujmy tylko przykładowo dane uzyskane dla pochówku kobiecego z grobu nr 5 (Sandomierz, Wzgórze Staromiejskie). Wykazały one jej obce pochodzenie, ale wyniki mogą wskazywać tak na obszary polskie (Busko, Pinczów, Kraków), jak i pozapolskie, bowiem typ podłoża geologicznego z takimi wartościami występuje licznie w Europie, np. w południowych Niemczech, północnej Danii, szeregu regionach Francji czy Hiszpanii, wreszcie na Nizinie Węgierskiej (Błaszczuk D., Bajka M., Bełka Z., Florek M., 2018, s. 275 n).

Dalszy postęp w interesującej nas problematyce przynieść jednak mogą również postępujące badania archeologiczne, wiele stanowisk jest bowiem przebadanych fragmentarycznie – przykładowo odnotowane tu grodzisko w Gilowie przebadano jedynie w 10% (Jaworski K., 2012, s. 209). Niewątpliwie też weryfikacji w zakresie chronologii wymagają niektóre cmentarzyska, wzmiankowana chociażby datacja cmentarzyska Niemcza I opiera się na pięciu naczyniach o niejednorodnej chronologii (Pankiewicz A., 2012, s. 187; Jaworski K., 2013, s. 164). Wydaje się jednak, że dopiero połączenie wszystkich metod, tj. badań historycznych, archeologicznych i genetycznych, pomoże pełniej naświetlić możliwość obecności ludności obcej na ziemiach polskich, a tym samym przyczynić się do pełniejszego zrozumienia przemian polityczno-kulturowych oraz społecznych towarzyszących tworzeniu się państwa pierwszych Piastów.

Praca finansowana w ramach projektu NCN Symfonia 2, Nr UMO-2014/12/W/NZ2/ 00466.

Źródła

Anonim tzw. Gall, Kronika polska, przeł. R. Grodecki, oprac., komentarz i wstęp M. Plezia, Ossolineum, Wrocław 1996.

Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Germanicarum n.s., t. 2, Weidmannsche Buchhandlung, Berolini 1923.

- Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica s.n., t. 2, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1952.
- Widukindi monachi Corbeiensis Rerum gestarum Saxoniarum libri tres*, ed. P. Hirsch, Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum, Hahnsche Buchhandlung, Hannoverae 1935.
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. I, Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Budapest 1937, s. 129–194.
- Kosmasa Kronika Czechów*, tłum., wstęp i komentarz M. Wojciechowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Instytut Zachodni, Poznań 1953.
- Mnich Sázavský*, ed. J. Emler, tłum. V.V. Tomek, [w:] *Fontes rerum Bohemicarum*, t. 2.1, Museum Království Českého, Praha 1874, s. 238–269.
- Povest' vremennykh let*, ed. D.S. Lichačev, t. I, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1950.
- S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita altera auctore Brunone Querfurtensi*, ed. J. Karwasińska, Monumenta Poloniae Historica s.n., t. IV, cz. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969 (cyt. jako Vita II).
- S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior*, ed. J. Karwasińska, Monumenta Poloniae Historica s.n., t. IV, cz. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1962 (cyt. jako Vita I).

Literatura

- Bąk S., *Powstanie i rozwój nazwy Sandomierz*. Prace filologiczne 1934, 16, s. 231–248.
- Bal A., Fercowicz T., Kaźmierczyk J., *Najnowsze badania na cmentarzysku szkieletowym z drugiej połowy X wieku w Niemczy w województwie walbrzyskim*. Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 1982, 23, s. 71–78.
- Błaszczyc D., Bajka M., Belka Z., Florek M., *Pochodzenie osób pochowanych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Sandomierzu na stan. 1 na podstawie badania izotopów strontu*, [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. T. Nowakiewicza, M. Trzeciackiego, D. Błaszczyka, Warszawa 2018, IAIe PAN, Instytut Archeologii UW, s. 271–278.
- Boroń P., Foltyn E.M., *Na północ od państwa (wielko)morawskiego. Z problematyki badań Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski w dobie karolińskiej*. Zborník Slovenského Národného múzea 2011, Archeológia Supplementum 4, s. 5–37.
- Boroń P., *Na przedpolu Bramy Morawskiej – obecność wpływów południowych na Górnym Śląsku i zachodnich krańcach Małopolski we wczesnym średniowieczu*. Historia Slavorum Occidentis 2012, 2, s. 36–66.
- Boryslawski K., *Migracje*, [w:] *Migracje. Funeralia Lednickie. Spotkanie 15*, pod red. W. Dzieduszyckiego, J. Wrzesińskiego, Poznań 2013, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 173–182.
- Bronicki A., Michalik M., Wołoszyn M., *Kolejny tzw. staromadziarski zabytek z Małopolski*, [w:] *Polonia Minor mediis aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków-Krosno 2003, Mitel, s. 211–238.
- Buczek K., *Podstolice, Pstrońce i Węgierce. Przyczynek do badań nad toponomastyką staropolską*, Onomastica 1958, 4/1, s. 1–27; przedruk: K. Buczek, *Studia z dziejów ustroju spo-*

- leczno-gospodarczego Polski piastowskiej*, oprac. W. Bukowski, wstęp F. Sikora, J. Wroneński, Kraków 2006, Societas Vistulana, s. 151–168.
- Buczek K., *Polska południowa w IX i X wieku*. *Małopolskie Studia Historyczne* 1959, 2, s. 23–48.
- Buko A., *Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Universitas, Kraków 2000, s. 143–168.
- Buko A., *Małopolska i Wielkopolska IX–X wieku w perspektywie badań archeologicznych*, [w:] *Spór o początki państwa polskiego. Historiografia, tradycja, mit, propaganda*, pod red. W. Drelicharza, D. Jasiaka, J. Poleskiego, Kraków 2017, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, s. 15–36.
- Buko A., *Początki Sandomierza*. IAIe PAN, Warszawa 1998.
- Buko A., *Trzy wcielenia Sudomira*. *Zeszyty Sandomierskie* 1994, 1, s. 35–38.
- Buko A., *Wczesnośredniowieczna osada w Kaczycach koło Opatowa: zagadkowy epizod w dziejach osadnictwa wiejskiego na Wyżynie Sandomierskiej*. *Archeologia Polski* 2003b, 48/1–2, s. 113–156.
- Buko A., *Ziemia sandomierska w początkach państwa polskiego*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, pod red. W. Chudziaka, Toruń 2003, Wydawnictwo UMK, s. 121–150.
- Dąbrowska E., *Węgrzy*, [w:] W. Szymański, E. Dąbrowska, *Awarzy, Węgrzy*, Wrocław 1979, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 131–250.
- Dalewski Z., *Modele władzy dynastycznej w Europie Środkowo-Wschodniej we wcześniejszym średniowieczu*, Warszawa 2014, Instytut Historii PAN.
- Danielewski M., *Jedenastowieczne cmentarzysko w Morawach*. *Historia Slavorum Occidentis* 2017, nr 3, s. 23–42.
- Deutinger R., *Von Ludwig dem Kind zu Heinrich I.: Weichenstellungen im frühen 10. Jahrhundert*, [w:] *Fulda und Quedlinburg. Die königlichen Bestattungsorte*, Petersberg 2019, s. 112–126.
- Dowiat J., *Bela I węgierski w Polsce (1031/32–1048)*. *Przegląd Historyczny* 1965, 56, s. 1–23.
- Drózd K., *Kazimierz Odnowiciel. Polska w okresie upadku i odbudowy*. Wydawnictwo Templum, Wodzisław Śląski 2009.
- Duczko W., *Status i magia. Ozdoby elit z Bodzi*, [w:] *Bodzia. Elitarny cmentarz z początku państwa polskiego*, pod red. A. Buko, Warszawa 2016, IAIe PAN, s. 132–143.
- Fenczak A.S., *Wczesnośredniowieczny Przemyśl w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, pod red. E. Sosnowskiej, Warszawa 2010, FNP, IAIe PAN, Wydawnictwa UW, s. 39–91.
- Florek M., „*Obcy*” we wczesnośredniowiecznym Przemyślu. *Kim byli Węgrzy pochowani na tzw. cmentarzysku „staromadziarskim” przy ulicy Rycerskiej?*, [w:] *Obcy. Funeralia Lednickie, Spotkanie 14*, pod red. W. Dzieduszyckiego i J. Wrzeńskiego, Poznań 2012, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 295–311.
- Florek M., *Osadnictwo grup ludności z terenu Węgier w Małopolsce i na Rusi Halickiej w XI–XIII w. w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych*, [w:] *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, pod red. J. Gancarskiego, Krosno 2006, Wydawnictwo Ruthenus, s. 729–740.
- Florek M., *Osadnictwo obcoplemienne i obcoetniczne w okolicach Opatowa i Sandomierza we wcześniejszym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych*. *Slavia Antiqua* 2018, 59, s. 281–312.
- Florek M., *Węgrzy w Przemyślu. Historia alternatywna*, [w:] *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*, Krosno 2013, Wydawnictwo Ruthenus, s. 453–493.

- Florek M., *Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu. Przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, Warszawa 2005, Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Foltyn E.M., *Południowe elementy kulturowe we wczesnośredniowiecznych materiałach archeologicznych z Górnego Śląska (VII–X wiek). Z historii badań (I)*, [w:] *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*, Krosno 2013, Wydawnictwo Ruthenus, s. 239–291.
- Glińska N., *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] *Wkręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, Kielce 2017, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, s. 243–278.
- Gliński W., Koj J., *Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą*. *Slavia Antiqua* 1999, 40, s. 119–149.
- Grawert-May von G., *Das staatsrechtliche Verhältnis Schlesiens zu Polen, Böhmen und dem Reich während des Mittelalters (Anfang des 10. Jahrhunderts bis 1526)*, Aalen 1971, Scientia Verlag.
- Grzesik R., *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, Warszawa 2003, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS PAN,
- Grzesik R., *Przebieg granicy polsko-węgierskiej we wczesnym średniowieczu w świetle Kroniki polsko-węgierskiej*. *Studia Historyczne* 1998, 41/ 2, s. 147–166.
- Grzesik R., *Vznik a prameny hraníc Piastovského Poľska*. *Archaeologia Historica* 2004, 29, s. 67–75.
- Györfy G., *Kontakty Polski i Węgier w dobie tworzenia się obu państw*. *Kwartalnik Historyczny* 1988, 95/ 4, s. 5–19.
- Györfy Gy., *Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1985, 31/ 3–4, s. 231–270.
- Havlík L., *Kronika o Velké Moravě*, Brno 1992, Nakladatelství Jota.
- Havlík L., *Uzemní rozsah velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka*. *Slovanské historické studie* 1960, 3, s. 44–72.
- Horwat J., *W sprawie imion książąt z dynastii Piastów i czeskich Przemysławów*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej. Materiały sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku*, pod red. J. Małeckiego, Kraków 1994, Wydawnictwo i Drukarnia "Secesja", s. 171–172.
- Hudáček P., *Štefan I. a Boleslav Chrabrý. Obsadenie časti Uhorska podľa Galla Anonyma a Uhorsko-poľskej kroniky I. (prvá čas)*. *Historia Slavorum Occidentis* 2018, nr 4, s. 27–75.
- Hudáček P., *Štefan I. a Boleslav Chrabrý. Obsadenie časti Uhorska podľa Galla Anonyma a Uhorsko-poľskej kroniky (Druhá čas')*. *Historia Slavorum Occidentis* 2019, nr 1, s. 53–95.
- Chrzan K., *Uwagi do studiów nad osadnictwem wschodniego dorzecza Baryczy od 2 poł. IX do poł. XI w.*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, pod red. K. Chrzana, K. Czapli, S. Moździocha, Wrocław-Głogów 2014, Wydawnictwo IAI PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, s. 191–225.
- Jasiński K., *Rodowód pierwszych Piastów*. Volumen, Warszawa-Wrocław [1992].
- Jasiński T., *Die Konsolidierung des ältesten polnischen Staates um 940*. *Quaestiones Mediaevali Aevi Novae* 2000, 5, s. 87–98.
- Jasiński T., *Założyciele państwa – pochodzenie rodu Piastów w historiografii*, [w:] *Tradycje i nowoczesność. Początki państwa polskiego na tle środkowoeuropejskim w badaniach interdyscyplinarnych*, pod red. H. Kóćki-Krenz, M. Matla, M. Danielewskiego, Poznań 2016, Wydawnictwo UAM, s. 41–57.
- Jaworski K., *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*, Wrocław 2005. Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii.

- Jaworski K., *Niemczański zespół grodowy na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia*, [w:] *Śląsk około roku 1000. Materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, Wrocław 2000, PAN, Oddział we Wrocławiu, s. 149–162.
- Jaworski K., *Nieznana srebrna lunula z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Niemczy*, [w:] *Gemma gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, pod red. A. Różańskiego, cz. 2, Poznań 2017, Wydawnictwo PTPN, s. 1247–1261.
- Jaworski K., *Nowe wielkomorawiana z grodziska z końca IX i początku X wieku w Gilowie na Dolnym Śląsku*, [w:] *Mezi raným a vrcholným středověkem: Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*, Brno 2012, Archeologický ústav Akademie věd ČR, s. 209–234.
- Jaworski K., *O Wielkomorawianach pochowanych na Śląsku*, [w:] *Migracje. Funeralia Lednickie. Spotkanie 15*, pod red. W. Dzieduszyckiego, J. Wrześnińskiego, Poznań 2013, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 147–169.
- Jaworski K., Pankiewicz A., *Badania na grodzisku z końca IX–początku X wieku w Gilowie koło Niemczy w latach 2004–2006*. Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 2008, 50, s. 181–210.
- Jaworski K., *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, pod red. K. Wachowskiego, Wrocław 1997, Mimex, s. 113–125.
- Jurek T., *Dobrawa – matka chrzestna Polski*, [w:] *Kościół w Poznaniu. Czasy biskupa Jordana i kardynała Augusta Hlonda*, pod red. M. Jędraszewskiego, Poznań 2011, UAM Wydział Teologiczny, s. 35–54.
- Jurek T., *Pierwsze wieki historii Łęczycy*, [w:] *Początki Łęczycy*, pod red. R. Grygiela, T. Jurka, t. III: W kręgu historii i historii sztuki, Łódź 2014, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, s. 7–196.
- Kara M., Krapiec M., *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Kraków 2000, Universitas, s. 314–320.
- Kara M., *Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolitycznych z terenu Wielkopolski*. Slavia Antiqua 2002, 43, s. 45–96.
- Kara M., *Problematyka genezy państwa Piastów w nowszych poglądach archeologów polskich*, [w:] *Spór o początki państwa polskiego. Historiografia, tradycja, mit, propaganda*, pod red. W. Drelicharza, D. Jasiaka, J. Poleskiego, Kraków 2017, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, s. 37–48.
- Kara M., *Przemiany kultury funeralnej na ziemiach dorzecza Warty w okresie formowania się państwa Piastów w świetle nowszych ustaleń archeologii*, [w:] *Viator per devia scientiae itineraria. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza*, pod red. A. Michałowskiego, M. Teski, M. Żółkiewskiego, Poznań 2015, Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 303–313.
- Kara M., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko z Poznania-Sołacza przy ul. Góralskiej nr 7*, [w:] *Gemma gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, pod red. A. Różańskiego, cz. 1, Poznań 2017, Wydawnictwo PTPN Nauk, s. 131–161.
- Kara M., *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, pod red. L. Leciejewicza, Wrocław-Warszawa 1991, Oficyna Wydawnicza Volumen, s. 99–120.
- Każmierczyk J., *Dolny Śląsk a Morawy i Czechy w IX i X wieku*, [w:] *Studia z dziejów Ziemi Kłodzkiej*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 832, Historia 103, Wrocław 1990, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 17–32.

- Kaźmierczyk J., *Grodzisko w Dobromierzu koło Bolkowa. Studium do badań pogranicza państwa wielkomorawskiego na Śląsku*. *Studia Archeologiczne* 1983, 13, s. 159–244.
- Klanica Z., *Ślesko a stará Morava*, [w:] *Śląskie Prace Prahistoryczne*, t. 2: *Śląsk Górny i Opawski w dobie plemiennej wczesnego średniowiecza*, pod red. J. Szydłowskiego, Katowice 1991, Muzeum Śląskie, s. 29–34.
- Kóčka-Krenz H., *Proces formowania się państwa Piastów*. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 2015, 20, s. 205–218.
- Kolenda J., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe pogranicza Śląska i Wielkopolski w świetle analiz dendrochronologicznych*, [w:] *Populi terrae marisque: prace poświęcone pamięci Profesora Lecha Leciejewicza*, pod red. M. Rębkowskiego i S. Rosika, Wrocław 2011, Wydawnictwo Chronicon, s. 41–65.
- Kónyová, *Pôvod Maďarov a maďarský kmeňový zväz do konca 10. storočia*, [w:] *Dejiny Uhorska (1000–1918)*, pod red. P. Kónya et al., Bratislava 2014, Vydavateľstvo Citadella, s. 30–44.
- Koperski A., *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staromadziarskim” w Przemyślu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, pod red. M. Duliczka, Warszawa-Lublin 2003, Wydaw. UMCS, IAE PAN, s. 365–374.
- Koperski A., *Archeologiczne ślady cmentarzysk w Przemyślu*, *cz. 3. Rocznik Przemyski* 1997, 33/5, s. 119–132.
- Koperski A., *Cmentarzysko „staromadziarskie w Przemyślu”*. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna* 1982, 29, s. 261–267.
- Koperski A., Parczewski M., *Wczesnośredniowieczny grób Węgra-koczownika w Przemyślu*. *Acta Archaeologica Carpathica* 1978, 18, s. 188–194.
- Kouřil P., *Starí Maďaři a jejich podíl na kolapsu a pádu Velké Moravy*, [w:] *Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi*, pod red. J. Macháčka, M. Wihody, Praha 2016, Nakladatelství Lidové noviny, s. 102–143.
- Kouřil P., *Starí Maďaři a Morava z pohledu archeologie*, [w:] *Dějiny ve věku nejistot: sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, Nakladatelství Lidové noviny, s. 110–146.
- Kouřil P., *Ostatnie lata i upadek Wielkich Moraw*, [w:] *Wielkie Morawy. Great Moravia*, „Triglav”, Gniezno-Szczecin 2017, Muzeum Początków Państwa Polskiego, s. 133–140.
- Kowalczyk E., *Czwarte wcielenie Sędomira*. *Zeszyty Sandomierskie* 1995, 2, s. 47–48.
- Kurnatowska Z., Kara M., *Na tropie Poznana – eponima naszego miasta*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, Wydaw. PTPN, s. 9–26.
- Kurnatowska Z., *Początki Polski*, Poznań 2002, Wydawnictwo PTPN.
- Kurnatowska Z., *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Kraków 2000, Universitas, s. 99–117.
- Kurnatowski S., *Studia osadnicze nad strukturą zasiedlenia i gospodarką*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Kraków 2000, Universitas, s. 329–350.
- Labuda G., *Udział książąt węgierskich w walkach polsko-pomorskich za Mieszka II czy za Kazimierza Odnowiciela?*, [w:] *Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors*, pod red. J. Hauzińskiego, Stolpensi 1993, Academia Pedagogica Stolpensi, s. 65–76.
- Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. II, Poznań 1988, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lalik T., *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu Sandomierskiego*, Łódź 1967, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, s. 39–194.

- Lalik T., *Sandomierz w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969–1973*, t. I, pod red. S. Tabaczyńskiego, Warszawa 1993, IAI PAN, s. 49–72.
- Lewicki T., *Kabarowie (Kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, Ossolineum, s. 77–87.
- Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. IV, Warszawa 1973, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lutterer I., Kropáček L., Huňáček V., *Původ zeměpisných jmen*. Mladá fronta, Praha 1976.
- Malicki J., *Vratislav czy Wrocisław. O genezie i rozwoju nazwy Wrocławia wobec danych o dziejach komunikacji językowej na Śląsku od X do XIII w.* Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 2016, 70/2, s. 3–17.
- Marsina R., *Bitka pri Bratislave v roku 907 z pohľadu historických prameňov*, [w:] *Bitka pri Bratislave v roku 907 a její význam pre vývoj stredného Podunajska*, red. Tatiana Štefanovičová a Drahoslav Hulínek, Bratislava 2008, Slovenský archeologický a historický inštitút – SAHI, s. 19–23.
- Modrzewska H., *Osadnictwo jenieckie we wcześniejszym średniowieczu polskim*. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1969, 17/3, s. 345–384.
- Moździoch S., *Spółeczność plemienna Śląska w IX–X wieku*, [w:] *Śląsk około roku 1000. Materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, Wrocław 2000, PAN, Oddział we Wrocławiu, s. 25–71.
- Múcska V., *Migracja i etnogeneza Węgrów. Zarys współczesnego stanu badań*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*, pod red. M. Salamona i J. Strzelczyka, Kraków 2010, Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, s. 335–347.
- Musianowicz K., *Guz ze wsi Morawy, pow. Radziejów*. Wiadomości Archeologiczne 1969, 35/3–4, s. 355–360.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany*, t. IX, pod red. K. Rymuta i B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2013, PAN Instytut Języka Polskiego.
- Panic I., *Ostatnie lata Wielkich Moraw*, Katowice 2000, Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego.
- Pankiewicz A., *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX–X w. w świetle źródeł ceramicznych*, Wrocław 2012, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Parczewski M., *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: u źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*, Kraków 1991, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pleszczyński A., *Kryzys i upadek wczesnych państw słowiańskich oraz ich odbudowa (IX–XI wiek). Zarys problemu*. Kwartalnik Historyczny 2018, 125/2, s. 263–302.
- Polek K., *Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi*, Kraków 1994, Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Poleski J., *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI–X wieku*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, pod red. K. Wachowskiego, Wrocław 1997, Mimex, s. 51–63.
- Poleski J., *Kontakty plemion zamieszkujących tereny Polski z państwem morawskim i państwem czeskim w IX i X wieku a problem kształtowania państwa pierwszych Piastów*, [w:] *Spór o początki państwa polskiego. Historiografia, tradycja, mit, propaganda*, pod red. W. Drelicharza, D. Jasiaka, J. Poleskiego, Kraków 2017, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, s. 49–98.
- Poleski J., *Małopolska X w. w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Gemma gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, pod red. A. Różańskiego, cz. 1, Poznań 2017, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 163–212.
- Poleski J., *Odkrycie nowych zabytków awarskich i tzw. staromadziarskich na terenie Małopolski*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1, pod red. Z. Kurnatowskiej, Wrocław 1996, Wydawnictwo „WERK”, s. 257–262.

- Poleski J., *The Contact between Tribes Inhabiting the Oder and Vistula Basins and the Moravian State in the 9th and Early 10th Century*. *Quaestiones Mediae Aevi Novae* 2015, 20, s. 369–394.
- Poleski J., *Transkarpackie kontakty mieszkańców Małopolski w VII–X w. n.e.*, [w:] *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*, Krosno 2013, Wydawnictwo Ruthenus, s. 293–380.
- Procházka R., *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*, Brno 2009, Archeologický ústav Akademie věd České republiky.
- Rajman J., Urban W., *Węgrzy pod Krakowem we wczesnym średniowieczu*. *Przegląd Historyczny* 1994, 85/3, s. 279–285.
- Rodak S., *Podstawy datowania grodów z końca X – początku XIII wieku na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2017, Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL.*, Wrocław 1984, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rospond S., *Zabytki języka polskiego na Śląsku*, Wrocław-Katowice 1948, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego.
- Rzetelska-Feleszko E., *Językoznawstwo wobec problematyki migracji*, [w:] *Migracje: dzieje, typologia, funkcje*, pod red. A. Furdala, W. Wysoczańskiego, Wrocław 2006, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 79–89.
- Rzeźnik P., *Gród wrocławski około roku 1000*, [w:] *Śląsk około roku 1000. Materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, Wrocław 2000, PAN, Oddział we Wrocławiu, s. 139–148.
- Rzeźnik P., Żurek A., *Wrocław około roku 1000*, [w:] *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, pod red. S. Skibińskiego, Poznań 2001, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, s. 335–352.
- Salamon M., *Przymusowe przesiedlenia w starożytności i średniowieczu*, [w:] *Migracje: dzieje, typologia, funkcje*, pod red. A. Furdala, W. Wysoczańskiego, Wrocław 2006, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 55–65.
- Samsonowicz H., *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, Universitas, s. 433–441.
- Sawicki T., *Wczesnośredniowieczny wał obronny z konstrukcją kamienną na Górze Lecha w Gnieźnie*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, pod red. H. Kóćki-Krenz, W. Łosińskiego, Poznań 1998, Wydaw. PTPN, s. 123–135.
- Sláma J., *Archeologie o vnitřních proměnách přemyslovského státu za vlády Břetislava I.*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, pod red. H. Kóćki-Krenz, W. Łosińskiego, Poznań 1998, Wydaw. PTPN, s. 92–98.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*, pod red. W. Taszyckiego, t. V. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1977, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*, pod red. W. Taszyckiego, t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974–1976, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sochacki J., *Niemcy*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2016.
- Sosnowska E., *Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym grodem przemyskim ulokowanym na Wzgórzu Zamkowym*, [w:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, pod red. E. Sosnowskiej, Warszawa 2010, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, IAI PAN, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 177–189.
- Steinhübel J., *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Rozprávanie o dejinách nášho územia a okolitých krajín od sťahovania národov do začiatku 12. storočia*, Bratislava 2004, Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Strömer W., *Ostfränkische Herrschaftskrise und Herausforderung durch die Ungarn*, [w:]

- Bayern, Ungarn und Slawen im Donauraum*, hrsg. v. W. Katzinger, G. Marckhgott, Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4, Linz/Donau 1991, s. 55–75.
- Strzelczyk J., *Mieszko Pierwszy*, Poznań 1992, Abos.
- Strzelczyk J., *Migracje w naszym kręgu cywilizacyjnym doby preindustrialnej*, [w:] *Migracje: dzieje, typologia, funkcje*, pod red. A. Furdala, W. Wysoczańskiego, Wrocław 2006, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 22–28.
- Strzyżewski Cz., Łastowiecki M., Kara M., *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim*. Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 2003, nr 6, s. 76–93.
- Suchodolski S., *Skarb monet i ozdób z X wieku oraz inne monety znalezione na cmentarzysku w Niemczy*. Wiadomości Numizmatyczne 1984, 28, z. 1–2, s. 92–105.
- Świętosławski W., *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczu Wisły i Odry*, Łódź 2006, IAiE PAN.
- Tabaczyński S., *Materiały kopalne w narracji historycznej o początkach i rozwoju ośrodka grodowo-miejskiego w Sandomierzu*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969–1973*, t. II, pod red. S. Tabaczyńskiego, Warszawa 1996, IAiE PAN, s. 469–484.
- Trojan M., *Grodzisko w Czerchowie na tle lokalnej sytuacji osadniczo-kulturowej we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Początki Łęczycy*, pod red. R. Grygiela, T. Jurka, t. II: Archeologia o początkach Łęczycy, Łódź 2014, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, s. 653–672.
- Třeštlík D., *Kdy zanikla Velká Morava?*, *Studia Mediaevalia Pragensia* 1991, 2, s. 9–27.
- Třeštlík D., *Pad Velké Moravy*, [w:] *Typologie raně feudálních slovanských států*, Praha 1987, Ústav československých a světových dějin ČSAV, s. 27–76.
- Třeštlík D., *“Veliké město Slovanů jménem Praha”. Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století*, [w:] *Přemyslovský stát kolem roku 1000: na paměť knížete Boleslava II. (+ 7. února 999)*, Praha 2000, Nakladatelství Lidové noviny, s. 49–70.
- Tyszkiewicz L.A., *Przyłączenie Śląska do monarchii piastowskiej pod koniec X wieku*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, pod red. L. Leciejewicza, Wrocław-Warszawa 1991, Oficyna Wyd. Volumen, s. 121–152.
- Unuczek J., *Próba nowej interpretacji problemu przynależności politycznej Śląska i Małopolski w X wieku*, [w:] *Monastycyzm, Słowiańszczyzna i państwo polskie. Warsztat badawczy historyka*, red. K. Bobowski, Wrocław 1994, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, s. 26–40.
- Urbańczyk P., *Co się stało w 966 roku?*, Poznań 2016, Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Urbańczyk P., *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń 2012, Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Urbańczyk P., *Najstarsze materialne świadectwa chrystianizacji ziem polskich*, [w:] *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, pod red. W. Graczyk, J.M. Marszałskiej, W. Falkowskiego, L. Zygnera, Warszawa-Ciechanów 2016, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Ciechanów: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, s. 99–118.
- Urbańczyk P., *Przemysł w czasach pierwszych Piastów*, [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. T. Nowakiewicza, M. Trzecieckiego, D. Błaszczyka, Warszawa 2018, IAiE PAN, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 163–169.
- Vaníček V., *Pobyty a emigrace české elity v Polsku v 10–12. století a jejich širší interpretační souvislosti (965–1125)*. *Historia Slavorum Occidentis* 2012, nr 2 (3), s. 116–151.
- Vaníček V., *Velké dějiny země Koruny české*, t. III, Praha-Litomyšl 2002, Paseka.
- Wachowski K., *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*. Wrocław 1975, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wachowski K., *Śląsk w dobie przedpiastowskiej*, Wrocław 1997. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

- Widajewicz J., *Państwo Wiślan*, Kraków 1947. Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wihoda M., *Morava v době knížecí 906–1197*, Praha 2010, Nakladatelství Lidové noviny.
- Žemlička J., *K dotváření hradské sítě za Břetislava I. (Přemyslovská jména v názvech českých a moravských hradů)*. Historická geografie 1995a, 28, s. 27–47.
- Žemlička J., *Expanze, krize a obnova Čech v letech 935–1055 (K systémovým proměnám raných států ve střední Evropě)*. Český časopis historický 1995b, 93, s. 205–221.
- Žemlička J., *Rod Přemyslovců na rozhraní 10. a 11. století, [w:] Přemyslovský stát kolem roku 1000: na paměť knížete Boleslava II. (+ 7. února 999)*, Praha 2000, Nakladatelství Lidové noviny, s. 267–273.

**A foreign population marking its presence in Poland
between the 10th and mid-11th centuries:
research conditionings, problems and perspectives**

When it comes to research into changes which took place in Poland in the 10th and the first half of the 11th century and the emergence of the Piast dynasty's state, the presence of an ethnically foreign population, its conditioning and effects have not been fully recognised. The few historiographical sources do not devote much attention to the arrival of foreign tribes; the single mentions typically pertain to the representatives of the elites, especially dynasties. Attempts have been made to analyse the phenomena by means of toponomastics and archaeology. Due to their ambiguity and late source confirmations, the results of toponomastic surveys do not allow to resolve the issue of migrations or displacement from the 10–11th centuries independently. However, the archaeological research carried out to date has revealed (beside a number of single historical objects related to the culture of Poland's southern neighbours) grave fields and strongholds which could be potentially related to the representatives of foreign ethnic groups. The Poznań-Sołacz grave field (2nd half of the 10th century) and the Morawy grave field in Kuyavia (2nd half of the 11th century or possibly earlier) are related to a population from (Great) Moravia. Presence of a Hungarian population is traditionally attributed to the "old Hungarian" grave field in Przemyśl-Zasanie (dating back from the late 9th to the first quarter of the 11th century). On the other hand, the stronghold and the grave field in Niemcza in Silesia (dated back to the 970s and 980s) are connected with a Czech population. Unconfirmed grave fields and a handful of artefacts of Great Moravian origin are typical remains of strongholds in Gilów in Silesia and Czerchów near Łęczycza where presence of foreign warriors has not been ruled out. A question remains to what extent the material determinants of a foreign culture indicate presence of representatives of different ethnic groups and to what extent they are imports or copies. Undoubtedly, in a discussion of a foreign population genetic research may prove helpful, especially in grave fields associated with foreign populations. However, in order to analyse the issue in a comprehensive way, an interdisciplinary approach is required i.e. a combination of the methods of historical, archaeological and genetic research.

Key words: Poland, Central Europe, Middle Ages, migrations, displacement